

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

POLYAK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRƏKƏT FƏİLLƏRİ QAPALI LEKSİK-SEMANTİK QRUP KİMİ

İxtisaslar: 5707.01 – Slavyan dilləri
5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Samirə Fərhad qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan dilləri kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Andjey Siyeradzki

Rəsmi opponentlər:

akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor
Tomaş Lisovski

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aytən Qasım qızı Muradzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Birdəfəlik dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, professor
İlyas Həmdulla oğlu Həmidov

Birdəfəlik elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hacı oğlu Şükürbəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil vahidlərində milli təfəkkürün əks olunması ilə bağlı olan problemlər müasir dilçilik elminin diqqət mərkəzindədir. Bu gün müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında sözyaradıcı, leksik və qrammatik mənalar, mənənin müxtəlif ifadə vasitələri, söz və kontekstin qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələlər geniş tədqiq edilir. Məhz buna görə də müasir dilçilik dil vahidlərinin semantik imkanlarını mühüm koqnitiv tədqiqatlar sahəsi kimi, dil sisteminin potensial baxımdan vacib tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Ümumiyyətlə belə qəbul edilmişdir ki, ötən yüzilliyin sonu tədqiqatçıların koqnitivizm sahəsinə xüsusi diqqəti ilə səciyyələnmişdir. Nəticədə lingvistik tədqiqatların yeni, koqnitiv dilçilik adlı elm sahəsi formalaşmışdır. Bütövlükdə koqnitivizm – elmi axtarışların elə bir sahəsidir ki, onun əsasını mental proseslər təşkil edir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik dil formalarında təsbit edilən milli mentalitet izlərinin aşkar edilməsinə yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, koqnitiv dilçilik kontekstində dil həmin dilin daşıyıcısı olan xalq tərəfindən real aləmin dərk edilməsi vasitələrinin müəyyən olunması baxımından tədqiq edilir. Bu mənada hazırkı tədqiqat işinin özəlliyi müxtəlif sistemli dillərdə təhlil edilən dil vahidlərinin nəinki semantik tərəflərinin öyrənilməsindən, həm də qeyd olunan dil hadisəsinin tədqiqində həmin dil vahidlərinin ayırd edilməsi şərtlə semantik və kontekstual baxımdan şərtləndirilən səviyyələrin birləşdirilməsindən, yəni sintaqmatik səviyyənin də cəlb edilməsindən ibarətdir. Biz faktiki olaraq ilk dəfədir ki, feil hərəkətinin həddi məsələsinə leksikoqrafik səviyyədə, yəni neytral, təcrid edilmiş formada işlənməsi məsələsinə və feil hərəkətinin həddinin kontekstual baxımdan şərtləndirilməsi, yəni hərəkət feillərinin situativ-sintaqmatik xaraktersitikası məsələsinə toxunuruq. Bu cür yanaşma zamanı müasir dilçilik elmində aktual problemlər baxımından sözün mənası və onun kontekstlə mənasının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi gündəmə gəlir.

Dil məfhumuna elementar işarələr və formalar sistemi kimi yox, «çevrilmiş forma» kimi yanaşma dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi və sistem-struktur dilçilikdən sonra üçüncü elmi paradiqmanın

olmasına dəlalət etdi. Dildə qeydə alınmış koqnisiyalar və ya real aləmin mental dərk edilməsi vasitələrinə xüsusi diqqət yetirmə hər bir tədqiqat istiqaməti kimi milli mentaliteti daha qabarıq formada əks edən dil vahidlərinin seçilib ayırd edilməsindən başlayır. Aydındır ki, bu cür dil vahidlərinə ilk öncə öz sərhədləri baxımından dəqiq çözülmüş mənaya malik və həmin dilin daşıyıcısı olan xalq əhatə edən əşyalar aləmi, yaşam sahəsi, mental proseslər, tarix və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlı olan mühüm dil vahidləri aiddir. Bu qəbildən olan dil vahidlərinə adətən söz, frazeoloji vahidlər və atalar sözlərini də aid edirlər. Lakin birinci yerdə mühümlük baxımdan, təbii ki, dilin əsas vahidi kimi söz durur.

Dilin lüğət fondu koqnitiv dilçilik üçün eyni dərəcədə maraqlı olan vasitələr sistemindən ibarətdir. Lakin konkret bir tədqiqatın xarakteri bu və ya digər dil vasitələrinin birinciliyini, özəl olmasını qabaqcadan müəyyən etməyə qadirdir. Bu baxımdan feil hər bir dilin özünəməxsus özəyi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, bir çox qədim və müasir dillərdə «feil» anlamı etimoloji baxımdan «söz» və «danışmaq» kimi anlayışlarla eyniləşdirilir. Daha dəqiq desək, əksinə, «söz» və «danışmaq» anlayışları daxili forma baxımından bir başa «feil» anlamı ilə bağlıdır. Kifayət edər ki, rus dilində «danışmaq» mənasında işlənən *глаголють* və ya «feil» və «söz» mənalarını əks etdirən latınca *verbum* sözlərini xatırlayaq. Burada «feil» anlamının «söz» və «nitq» mənasında işlənən A.S.Puşkinin *Глаголом жгёт сердце людей* (hərfi mənada: *Sözlə / danışmaqla insanların ürəyini yandır / ovut*) ifadəsini də xatırlamaq olar.

Hazırkı tədqiqat dil sisteminə çox mühüm yer tutan müxtəlif sistemli dillərin hərəkət feillərinin materialları əsasında aparılıb. İnsan üçün həyatı baxımdan əhəmiyyətli prosesləri, o cümlədən, məkan daxilində yerdəyişmə, hərəkət etmənin müxtəlif üsullarını ifadə edərək, hərəkət feilləri hər iki dildə ən çox işlənən feil formalarıdır. Bundan başqa, hərəkət feilləri bir sıra struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərlə səciyyələnir ki, bu da onları digər feillərdən ayırd edir. Dilin semantik sisteminə feilin əsas rolu onunla bağlıdır ki, feil geniş mənada hərəkəti, fəaliyyəti və dinamikanı ifadə edir. Feil semantikasi diffuz, yəni qarışıq xarakterə malikdir ki, bu səbəbdən də perfektivasiyanın labüd şərti kimi mənanın daralması,

hərəkət formalarının ayırd edilməsi və ya modifikasiyası çıxış edir: perfektivasiya zamanı ön şəkilçisiz olan formalarda feil hərəkətinin qeyri-həddi xarakter daşması ciddi dəyişikliklərə məruz qalaraq həddilik xüsusiyyəti əldə edir. Ona görə də bütün elm sahələrinin metodoloji müddəaları və eləcə də adi təfəkkür baxımından materiyanın mövcudluq üsulu və forması kimi hərəkət feil semantikasının atributu olaraq, feil əsaslı köklərə münasibətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, hərəkət feilləri hər bir dilin semantik sisteminin fundamental bazası kimi nəzərdən keçirilə bilər və elə bu cür də nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, tədqiqat mövzusunun **aktuallığı**, bir tərəfdən, feili hərəkətin həddilik, biristiqamətli və qeyri-həddilik, çoxistiqamətli xüsusiyyətlərinin kifayət qədər öyrənilməməsi, digər tərəfdən isə, müasir aspektologiya üçün bu məqamların mühüm olması ilə şərtləndirilir.

Hərəkət feilləri leksik-semantik qrup kimi S.O.Aqrel, N.M.Azarova, V.Əliyev, A.V.Bondarko, A.Vejbitskaya, Yu.M.Qordeyev, V.Q.Lısenko, H.A.Mirzəyev, T.D.Sergeyeva və başqa tədqiqatçıların əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir. Lakin tədqiqatların çoxaspektli olmasına baxmayaraq, indiyədək hərəkət feillərinin fəlsəfi-ontoloji mahiyyəti, onların müxtəlif dillərdə olduğu kimi qapalı feil formaları qrupu kimi qrammatik statusunun müəyyən edilməməsi, bədii mətnlərdə bu formaların funksionallaşmasının üslubi vasitələri, onların adekvat şəkildə polyak dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə edilməsi kimi məsələlər açıq qalır. Məlumdur ki, bir forma başqa mənə də kəsb edə bilər, başqa xüsusiyyətləri aktuallaşdırı bilər. Bu isə, təbii ki, artıq fərqli dünyagörüşü, mənanın başqa cür dərk edilməsi deməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, koqnitiv diskurs faktiki olaraq hələ indi formalaşmaqdadır, o zaman bu aspektdən də müxtəlif dillərdə hərəkət feillərinin indiyədək ayrıca və xüsusi tədqiqat obyektii olmadığı məlum olar.

Tədqiqatın obyektii və predmeti. Tədqiqatın obyektini polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik qrupları təşkil edir. Tədqiqatın predmeti polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin struktur-semantik, morfoloji-sintaktik,

sözyaradıcı-valentlik və funksional xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı-koqnitiv öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feilləri sisteminin ümumi və fərdi-spesifik xüsusiyyətlərinin, onların məfhum kimi semantik məzmunun aşkar edilməsindən ibarətdir. Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli ilə nail olunur:

1) tədqiqatın nəzəri prinsipləri və metodoloji bazasının müəyyən edilməsi;

2) polyak və Azərbaycan dillərinin müvafiq lüğətləri əsasında hərəkət feillərinin seçilib ayırd edilməsi;

3) hərəkət feillərinin funkionallaşması xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi məqsədi ilə onların sistemləşdirilməsi və semantik-sintaktik, eləcə də sözyaradıcı nöqteyi nəzərindən qarşılıqlı təhlili;

4) tədqiq edilən dillərin universal və spesifik xassələrini nəzərə almaqla, hərəkət feillərinin dil statusunun, onların fəlsəfi-ontoloji təbiətinin müəyyən edilməsi;

5) hərəkət feillərinin axtarışı və təhlilinin əsasını təşkil edən metodoloji bazanın müəyyən edilməsi;

6) aparılan tədqiqatın sonunda əldə edilmiş nəticələrin yekun müddəa və xülasələr qismində ümumiləşdirilməsi;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində dil materialını bilavasitə müşahidə etmək və kompleks şəkildə öyrənmək metodundan, struktur-semantik metoddan, müqayisə metodundan, leksik-semantik təhlil metodundan və komponent təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Hərəkət anlamı modallıq, zaman və məkan kimi anamlarla yanaşı əsas fəlsəfi kateqoriyalara aiddir ki, bunların da xüsusiyyəti müxtəlif dil səviyyələrində müxtəlif təzahür olunmasından və müxtəlif sistemli dillərdə verbal ifadə formalarının müxtəlif cür reallaşmasından ibarətdir. Məhz qeyd edilənlərin əsasında milli dil mənzərələrinin müxtəlifliyi izhar olunur.

2. Universal və mühüm kateqoriya olaraq, hərəkət anlamı liqvo-fəlsəfi kateqoriya kimi antropoloji və koqnitiv paradigmlar

mövqeyindən dil müstəvisində ifadə olunmasının mütləq təhlil metodikasının hazırlanmasının dərk edilməsini tələb edir.

3. Hərəkət feillərinin semantik sahəsi istər polyak, istərsə də Azərbaycan dillərində qapalı leksik-semantik mikrosistem təşkil edir və ideoloji-etnik xüsusiyyətlərə malikdir, çünki hər bir qarşılaşdırılan dillərdə özünəməxsus formal lakun yaratmaq imkanına malikdir.

4. Qarşılaşdırılan dillər müxtəlifsystemli və qeyri-qohum olduqlarına görə polyak və Azərbaycan dillərinə məxsus hərəkət feilləri arasında mühüm fərqlər daha çox nəinki məzmun planında, həm də təhlil edilən dillərdə formal qarşılığı olan feillərin sintaqmatik-paradiqmatik planında da, eləcə də təhlil olunan formaların hərəkət feillərinin əsas semləri ilə şərtləndirilən metaforizasiyası (məcazlaşma) imkanları sahəsində özünü büruzə verir.

5. Hər iki dildə hərəkət feilləri üçün relevant olan əsas inteqral xüsusiyyətlər qismində təhlil olunan feillərin əsas semantik, sözyaradıcı və paradiqmatik-sintaqmatik imkanlarını səciyyələndirən nəinki «hərəkətin istiqamətliyi / qeyri-istiqamətliyi», həm də polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin aspektual və valentlik imkanları, feillərin bütün semantik müxtəlifliyini ehtiva edən «feili hərəkətin mühiti və tərzləri» də çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini müxtəlifsystemli dillərdə hərəkət feilləri kimi mürəkkəb olan hadisəyə kontekstual və koqnitiv-qarşılaşdırma yanaşmalarının birgə tətbiqindən, polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi məqsədilə ilk dəfə olaraq kompleks systemli şəkildə öyrənilməsindən, semantik sistemləşdirilməsi və qarşılıqlı təhlilindən ibarətdir. İki müxtəlifsystemli dillərin hərəkət feillərinin sem təhlilində adı çəkilən feillərlə dolğun olan frazeoloji birləşmələrin də cəlb edilməsi innovativ hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti hərəkət feillərinin semantik quruluşunun və təkamülünün xarakterinin təsvirindən, koqnitiv xarakter daşıyan xülasələrin, eləcə də dil nəzəriyyəsi, koqnitivistika, semantika və tipologiya üçün əhəmiyyətli olan ümumiləşdirmə və nəticələrin əsas kimi qəbul edilməsindən ibarətdir. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti tədqiqat işinin materialları və nəticələrinin polyak və Azərbaycan dillərinin praktiki

leksikoqrafiya və eləcə də ikidilli leksikoqrafiya sahələrinə çıxış tapmasından, polyak və Azərbaycan dillərinin leksikologiyası və semasiologiyası, tipologiya və koqnitivistika fənlərindən ali məktəblər üçün ümumi və xüsusi kurs və seminarların hazırlanmasında istifadə edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri haqqında mütəmadi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan filologiyası kafedrasının iclaslarında, BSU-nun nəzəri seminarlarında, aliməktəblərarası, Respublika və Beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Bundan başqa, dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin 8 elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 10932 işarə; I fəsil – 44 səhifə, 75193 işarə; II fəsil – 90 səhifə, 155357 işarə; nəticə – 5 səhifə, 6855 işarə. Dissertasiyanın ümumi həcmi 160 səhifə, 248337 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, işin aprobasiyası və tətbiqi, strukturu və həcmi haqqında məlumat verilir.

«Müxtəlifsystemli dillərdə hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi tədqiqinin nəzəri əsasları» adlı birinci fəsildə dilin bütöv bir obyekt kimi sistem şəkildə öyrənilməsinin əsas prinsiplərindən danışılır, dil hadisələrinə antropoloji yanaşmanın mühümlüyü və faktiki dil materialının öyrənilməsi zamanı nəticələrin əldə edilməsində onun rolu əsaslandırılır. Burada dilin leksik-

semantik vahidlərinin qarşılıqlı təhlilinin əsas prinsipləri nəzərdən keçirilir, əsas diqqət «müqayisə» anlamına və real aləmi və dil hadisələrinin dərk edilməsində onun qnoseoloji mexanizmlərinin universal metod kimi çıxış etməsinə yönəldilir. Bununla əlaqədar müxtəlif dövrlərə aid lüğətlərdə fon (əlavə) məlumatların verilməsi məsələləri nəzərdən keçirilir və qeyd olunur ki, fon məlumatlar sözün mənasının bir neçə hipotetik kontekstlər çərçivəsində birbaşa anlaşılması ilə əlaqədar olmalıdır, lakin hipotetik kontekstlər və leksik mənə çərçivəsindən kənara çıxmaq olmaz.

Fəsil üç paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqrafta dil sisteminin bütöv bir obyekt kimi tədqiqinin əsas prinsipləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, dilçilikdə sistemlik paradigmatası faktiki olaraq hər zaman mövcud olub və onun obyektini istər nitq daxilində müşahidə olunan, istərsə də bu və ya digər yazı abidəsində təmsil olunan təbii dil haqqında sistem təsəvvürlərinin formalaşması ilə bağlı olub. Dilçilikdə «sistemlik» konsepti keçən əsrdə xüsusi mənə kəsb edib. XIX və XX əsrin görkəmli dilçilərinin (F. de Sossür, İ.A.Boduen de Kurtene, Ş.Balli və A.Seşe, L.V.Şerba və A.A.Potebnya və başqalarının) bir sıra əsərləri sistemlik problematikasının işlənməsinə həsr edilmişdir. Bu paraqrafta qeyd olunan tədqiqatçıların əsərlərində dildə sistemliyin bəzi ideyaları nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, dilin müasir nəzəriyyəsinin ən əsas müddəası dil sistemində məzmun və forma planlarının heterogen olmasının başa düşülməsini ehtiva edir ki, bu da faktiki olaraq hələ F. de Sossürün təsəvvür etdiyi semiotik sistemə əsaslanır.

Aydın ki, dil işarəsinin sistem baxımdan mühümlüyü onun differensial (müxtəlif) əlamətləri ilə müəyyən edilir. Dil işarəsinin bu xüsusiyyəti universal xarakter daşıyır, çünki, bir tərəfdən, bütöv dil sistemini, onun bütün təbəqələrini əhatə edir, digər tərəfdən isə, bütün semiotik sistemlər üçün ümumi hesab olunur. Dil sistemi çərçivəsində struktur (quruluş) bir qədər məhdudiyyət kimi realizə olunur. Məsələn, bu və ya digər dil vahidi öz məzmununa görə digər dil vahidləri ilə müxtəlif münasibətlərə daxil olur. Paradigmatika və sintaqmatika terminlərindən istifadə edərək qeyd etmək olar ki, dil vahidinin paradigmatikası ona geniş valentlik əldə etməsinə imkan yaradır. Lakin valentliyin potensial genişliyi heç də onun reallaşması

demək deyil. Dil sistemi ayrı-ayrı üzvlərin valentliyi üzərində hər zaman dominantlıq (üstünlük) təşkil edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sistem dil vahidinin uzlaşmasına müəyyən məhdudiyyətlər qoyur.

İkinci paraqrafda müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli öyrənilməsində antroposentrik paraqdiqma vacib şərt kimi tədqiq edilir. Koqnitivizm çərçivəsində həyata keçən dil hadisələrinə antroposentrik yanaşmanın perspektivliyi əsaslandırılır. Məhz bu imkan verir ki, dil haqqında «çevrilmiş forma» kimi danışaq. Dil insan və onu əhatə edən real aləm arasında vasitəçidir. Bu, müqayisəli tədqiqatların aparılmasına xüsusi məna verir, çünki bir dilin spesifik xüsusiyyətləri digər dillə müqayisədə özünü daha qabarıq büruzə verir. V.A.Maslova yazır: «*Antroposentrik paraqdiqma – tədqiqatçının maraqlarının idrak obyektindən subyektinə keçirilməsidir, yəni dildə insan və insanda dil təhlil edilir, çünki, İ.A.Boduen de Kurtenenin sözlərinə görə, «dil yalnız fərdi beyinlərdə, yalnız qəlblərdə, müəyyən dil cəmiyyətini təşkil edən yalnız fərdlərin və ya ayrıca şəxslərin psixikasında mövcuddur»*¹.

Həmçinin əsərləri antroposentrik paraqdiqmanın inkişafında nəzərəçarpan dərəcədə iz qoymuş V. fon Humboldt, Y.L.Vaysqerber, E.Sepir, B.Uorf, A.Vejbitskaya, A.Maslova və digər alimlərin elmi baxışları təhlil edilir. Qeyd olunur ki, müasir dilçiliyin koqnitiv diskursu, ola bilsin ki, hələ də tam formalaşmayıb, lakin artıq tamamilə aydındır ki, radikal strukturalizmin formalizmi dəf edilmişdir. Artıq dildə milli mentalitet izlərinin axtarışı daha aktualdır. Koqnitivizm aspektində bu cür təhlilə dilin bütün vahidləri uğurla cəlb edilə bilər, lakin, təbii ki, koqnitivizm metodları əsasında ilk öncə leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji vahidlər öyrənilə bilər. Dilin məhz bu vahidləri hər zaman bədii səviyyədə realizə olunan, semantik lüğətin tərkib hissəsi kimi milli-mental konseptuallaşma ilə birbaşa əlaqəli olan anlam təşkil edir.

Üçüncü paraqrafda polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi müqayisəli təhlilinin prinsipləri öyrənilir. Dil vahidlərinin tədqiqinin əsas nəzəri prinsipləri,

¹ Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А.Маслова. – Москва: Академия, – 2001. – с. 6.

onomasioloji və semasioloji təhlillərin metodları (səviyyələrin) müəyyən edilir. Bu səviyyələr onunla əlaqədardır ki, birincisi, qarşılıqlı tədqiqatlar dillərin müxtəlifliyini, kontrast olmalarını müəyyən edir ki, bu da dillərin orijinallıq zonalarını, onların özünəməxsusluğunu göstərir. İkincisi, müqayisəli təhlil həm də ümumilik və eynilik zonalarının müəyyən edilməsidir, lakin bu cür araşdırma sadəcə təsadüflər zonasını müəyyən etməməlidir, o, həm də onları şərh etməli, tarixi-lingvistik və ekstralingvistik əsasları izah etməlidir. Və, nəhayət, üçüncüsü, dil materialının belə təhlili universal hadisələr haqqında danışmağa imkan verir.

Qeyd olunur ki, polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi təhlili leksikoqrafik mənbələrin materialları əsasında əldə edilən əsas leksemlərin son dərəcə dəqiq sem təhlilinə əsaslanır. Bu təhlil faktiki olaraq müəyyən edilmiş semlərdən çıxış edir və qarşılaşdırılmış leksemlərin konkret semlərinin kontrastiv təhlilini özündə birləşdirir. Koqnitiv təhlil də hərəkət feillərinin sem təhlilinə əsaslanır. Koqnitiv qarşılaşdırmanın məğzi universal olmayan semlərin aşkar edilməsi və onların milli mentalitetlə bağlılığını müəyyən etməkdən ibarətdir. Koqnitiv müqayisə əsas diqqəti ifadə olunanları hər iki dildə eyni semem təşkil edən ifadə edənlərin metaforik inkişafının qeyri-ənənəvi olmasına yönəldir.

Nəzərə alsaq ki, hərəkətin semiotik ifadə edilməsi nəinki dil, həm də mental universalıdır, ilkin mərhələdə bizim tədqiqatımız onomasioloji xarakter daşıyır, yəni təhlil sememdən leksemə doğru aparılır. İkinci, qarşılaşdırma, mərhələsi artıq semasioloji xarakter daşıyır. Burada təhlil polyak və Azərbaycan dillərində hərəkətin müxtəlif xarakteristikalarını ifadə edən leksemlərdən semantik quruluşlara doğru aparılır. Deməli, polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin qarşılıqlı tədqiqi komparativistika, strukturalizm və koqnitivizm metod və prinsiplərini özündə ehtiva edir. Belə bir tədqiqatın perspektivliyi onun xarakteri və metodoloji bazası ilə müəyyən edilir.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin qeyd olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapıb².

«Polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi müqayisəli-koqnitiv səciyyəsi» adlı ikinci fəsildə bu müxtəlifsystemli dillərin konkret dil materialları əsasında hərəkət feilləri qarşılıqlı-koqnitiv şərh edilməklə tədqiq olunur. Təhlil maksimal cəhətdən geniş xarakter daşıyır, çünki burada həm də hərəkət feillərinin bu dillərdə frazeologizmləşmə prosesində iştirakı dərəcəsi müəyyən edilir. Şübhəsiz ki, hərəkət feillərinin statusu bir qapalı leksik-semantik qrup kimi həm də ekstralingvistik faktorlarla, daha dəqiq bu sözlərin mənalarının əşyavi-məntiqi əsasları ilə şərtləndirilir. Hərəkət feilləri sahəsində qabarıq şəkildə həm də dil işarəsinin assimetriyasının (uyğunsuzluğu) büruzə verilməsi də xarakterikdir, çünki bu sözlərin ifadə etdiyi hərəkətin xarakteri transpozisiyanı şərtləndirir.

Bu fəsildə hər iki dilin hərəkət feilləri ciddi quruluşa malik qapalı sistem kimi nəzərdən keçirilir. Həmin leksik-semantik qrupun sistemliyi ondan ibarətdir ki, bura daxil olan bütün sözlər qarşılıqlı əlaqədirlər və bir-birlərini şərtləndirirlər. Amma bu qarşılıqlı əlaqə o demək deyil ki, biz burada semantik sahə ilə qarşılaşmışıq. Məsələ burasındadır ki, hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi tədqiqi leksemlərin paradigmatik və sintaqmatik oxlar üzərində yayılmasını nəzərdə tutmur. Digər tərəfdən isə, bu cür yayılma hazırkı tədqiqat mövzusunə daxil deyil.

Fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafta müxtəlifsystemli dillərdə hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup

² Абдуллаева, С.Ф. Предметно-логические связи денотата и характер их отражения в семантической структуре глаголов движения // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2010. № 3, – с. 75-78; Глаголы движения. Системность и метафорика в азербайджанском языке // – Баку: Азербайджанский университет языков. Научные вести, – 2010. № 2, – с.154-158; Глаголы движения в азербайджанском и польском языках (на примере глаголов *hərəkət etmək* и *posuwać się*) // Материалы VIII международной научной конференции «Актуальные проблемы азербайджановедения», – Баку: – 2017, с. 21-23; Глаголы движения польского и азербайджанского языков в сопоставительно-когнитивном аспекте // – Москва: Инновационные подходы в современной науке, – 2021. № 4. – с. 55-58.

kimi bəzi xüsusiyyətləri öyrənilir. Burada qeyd olunan leksik-semantik qrupun istər polyak və Azərbaycan dillərində, istərsə də rus dilində tərkibi və həcminə aid mübahisəli məsələlərdən söz açılır.

Qeyd olunur ki, ənənəvi olaraq rus dilində 17 cüt hərəkət feilləri qeyd olunsada (bəziləri hətta 18-ci cütü – *маскаться / маццуться*³ – daxil edirlər), ona qohum olan polyak dilində ənənəvi olaraq yalnız 12 cüt feillər ayırd edilir. Doğrudur, polyak tədqiqatçıları H.Vlodarçik bu qrupa daha 4 cütü, S.Pernikarski⁴ isə əlavə olaraq daha 5 cüt feilləri daxil etsələr də, onların rus ekvivalentləri sırf hərəkət feilləri hesab edilmir. Beləki, məsələn, polyak dilində *unąć* və *suwać* feilləri rus dilindəki *сунуть* və *совать* feillərindən daha geniş mənalar ifadə edirlər və üslubi baxımdan neytral, bitməmiş tərz ifadə edən hərəkət feilləridir. Rus dilində olan *сунуть* və *совать* feilləri isə üslubi baxımdan «kiçildilmiş» üslubda istifadə olunur, tərz kateqoriyası baxımından fərqlənir və hərəkət feillərinə aid deyirlər. Polyak dilinin hərəkət feillərinin təsnifatı meyarlarının dərinliyinə varmadan, qeyd edək ki, onların rus dili sistemindən ümumi fərqi iki qohum dillərin müstəqil və təcrid olunmuş formada inkişaf etməsindən, həmçinin arxaik, ümumslavyan cəhətlərinin polyak dili feillər sistemində rus dilindən daha aydın görünməsindən ibarətdir. Bundan başqa polyak dilində feil formalarında hərəkətin eyniistiqamətliyi (*jednokierunkowość*) / qeyri-eyniistiqamətliyi (*wielokierunkowość*) xüsusiyyətləri rus feillər sistemindən daha çox saxlanılmışdır.

Azərbaycan dilinin hərəkət feilləri sistemində məsələ tamamilə başqadır. Azərbaycan dilində hərəkət feilləri aşağıdakı semantik qruplara bölünür: ümumi hərəkət bildirən feillər (*əyilmək, yellənmək, sürüşmək, getmək, üzmək* və s.), yuxarı / aşağı hərəkət bildirən feillər (*qaldırmaq, endirmək, qalxmaq, yüksəltmək, batmaq* və s.), hərəkətin sürətlənməsini ifadə edən feillər (*tələsmək, uçmaq, qaçmaq, sürünmək, gəzmək* və s.), təqib bildirən feillər (*izləmək, üstələmək, təqib etmək,*

³ Глаголы движения русского языка (сборник таблиц и упражнений слушателям подготовительного отделения для иностранных граждан) / сост. В.В.Унченко, Н.В.Хозяйкина. – Днепр: Национальный горный университет, – 2013. – с. 11.

⁴ Степанов, Е.Н. Глаголы движения в современном русском и польском языках // – Warszawa: Слов'янський збірник, – 2015. Вып. 19, – с. 224-229.

sürmək, tutmaq və s.), girişi / çıxışı və dövrə vurmağı ifadə edən feillər (*başlamaq, irəliləmək, fırlanmaq, qayıtmaq, girmək* və s.), həmçinin suda hərəkəti bildiren feillər (*axmaq, üzmək, çimmək* və s.) və s. Azərbaycan dilində hərəkət feilləri sistemi feilin hərəkətinin semantik çalarlarını ifadə etmək baxımından daha zəngindir⁵. Digər tərəfdən isə, əgər rus dilində olan bəzi hərəkət feillərini onların Azərbaycan dilində eynilikləri ilə müqayisə etsək, məlum olacaq ki, bir çox rus feilləri Azərbaycan dilində uyğun ekvivalentə malik deyil. Məsələn, rus dilində *uđmu* – *xodumь*, *examb* – *ezdumь* kimi feillərə Azərbaycan dilində *getmək* feili uyğun gəlir; *hectmu* – *nocumь*, *becmu* – *6odumь*, *6ezmu* – *6ozumь* kimi rus feillərinə isə Azərbaycan dilində *daşımaq* / *aparmaq* feilləri mütənasibdir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, təhlil edilən Azərbaycan və polyak dillərinin hərəkət feilləri qrupu həm tərkibinə daxil olan elementlərə görə kəmiyyətə, həm də semantik komponentlərinə görə keyfiyyətə və bir-birləri arasında olan müəyyən münasibətlərə görə eyni deyil. Lakin bəzi leksik elementlər daxilində semantik və formal baxımdan müəyyən oxşarlıqlar qeyd olunur ki, bunlar da xalqın subyektiv baxışları, hər bir dilin real aləmi təcəssüm etməsinin özünəməxsusluğu ilə şərtləndirilir.

İkinci paraqrafda feilin fəlsəfi-ontoloji mahiyyəti hərəkətin dil realizasiyasının əsası kimi tədqiq edilir. Hərəkət feillərinin fəlsəfi-ontoloji mahiyyətinin rolu qeyd olunur. Bu dil materialının təhlilinin metodoloji bazası kimi tədqiqat zamanı substansional və relyativ yanaşmaların özünəməxsus metodoloji birləşməsinə xidmət etmiş olur.

Məlumdur ki, hərəkət feillərinin atributu kimi çox zəruri olan «hərəkət» anlamı çıxış edir. Bu anlam ta qədimdən müxtəlif elm sahələri tədqiqatçılarının və filosofların diqqətini cəlb edən ən məşhur və mübahisəli fəlsəfi anlayışlardan biridir, çünki «hərəkət» anlamı ontoloji mahiyyətdir, yer üzündə həyatın, yaşamın ən vacib əlamətidir. «... *Bizə duyğularda verilmiş dünya haqqında təsəvvür*

⁵ Mirzəyev, H.A. Azərbaycan dilində söz yuvaları / H.A.Mirzəyev. – Bakı: V.İ.Lenin adına ADPI, – 1986. – 126 s.

onun daxilində olan hərəkətin nəticəsidir. Yalnız hərəkətdə materiya özünü tapır»⁶.

Bu anlamın məğzini Aritotelin və digər antik fillosofların, o cümlədən hind qrammatistlərinin təlimləri əsasında araşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hərəkət – təkcə materiyanın «yerdəyişməsi» deyil, həm də onun kəmiyyət və keyfiyyət, amplituda və termostatik, zaman və məkan və s. baxımdan dəyişməsidir. Maraqlıdır ki, fəlsəfə tarixində «hərəkət əşyanın ayrılmaz atributudur» fikrindən imtina etməyə cəhdlər də olmuşdur. Belə ki, «energetizm» fəlsəfi cərəyanının tərəfdarları bizi əhatə edən real aləmin bütün hərəkət, proses və hadisələrini «maddi əsasdan məhrum olan enerjinin dəyişməsi» fikri ilə izah edirdilər. Hind fəlsəfi fikrində hind qrammatistlərinin nümayəndəsi Bhartrihari hesab edirdi ki, «... *hərəkəti məhz feillə bağlamaq heç də vacib deyil...*», «... *cümlə özü hərəkəti birbaşa ifadə edir, ya da onu nəzərdə tutur*»⁷.

Doğrudan da, Azərbaycan, polyak, rus və başqa dillərdə elə dil situasiyasına rast gəlmək mümkündür ki, orada, Bhartriharinin sözlərinə görə, hərəkətin feil ilə ifadə edilməsi vacib olmasın. Məsələn, əgər biz *çay gətir / przynieść herbatę / npunecu чай* demək istəyiriksə, bu fikri feil ilə ifadə etmək heç də zəruri deyil: sadəcə *çay / herbatę / чай* deyib və deytik olaraq müəyyən şəxsə (subyektə) işarə etmək kifayətdir. Biz hesab edirik ki, öz verbal ifadəsini son dərəcə feildə tapan «hərəkət» anlamının fəlsəfi-ontoloji məğzindən bəzi qrammatistlər bu cür «mahiranə» yayınsalar da, bu «hərəkət» fəlsəfi anlayışının reallaşmasında feillərin rolunu ümumiyyətlə istisna etmir. Hərəkət feillərinin kontekstdən kənar «hərəkət» mənasını ifadə etmək kimi unikal imkanı hələ akad. V.V. Vinqradov tərəfindən qeyd edilmişdir. O, biristiqamətli hərəkət bildirən feillərin belə bir xüsusiyyətini müəyyən etmişdir: « ... *onlar ilkin mənada HE ədatı ilə yalnız indiki zamanda («не беру его сегодня») və əmr formasında qadağa ifadə etmək üçün («не беги*

⁶ Карачунский, В.А. Философия движения / В.А.Карачунский. – Мариуполь: ПГТУ, – 2003. – с. 8.

⁷ Лысенко В.Г. Движение или действие: грамматическая традиция и вайшешика // – Москва: Историко-философский ежегодник, – 2005. № 3, – с. 360.

так быстро») bağlanır... *Canlı danışqda bu qamunaıyğunluq ciddi gözlənilməsə də, bu cür ifadə daha məqsədaıyğundur»*⁸. Bura feili tabelilik modelini mahiyyətə dəyişə bilən, deməli həm də feilin ifadə etdiyi hərəkətin istiqamətini dəyişmək iqtidarında olan feili ön şəkilçinin xüsusi rolunu da əlavə etmək olar. Buradan müvafiq olaraq feilin (həm ön şəkilçili olan feillər, həm də ön şəkilçisiz) məğzini təşkil edən hərəkət feillərinin valentliyinin semantik imkanları məsələsi də irəli gəlir. Ona görə də hərəkət feillərinin ambivalent xarakter və bir çox feili ön şəkilçilərin çoxmənalılıq kəsb etməsi feili hərəkətin fəlsəfi-ontoloji məğzinə, onun quruluşu və istiqamətinə təsir edir (eyni ön şəkilçilərə malik feillərin müxtəlif tip feili tabelilik formalarının ifadə etməsi halları da mümkündür).

Beləliklə, feilin dil müstəvisində reallaşmasının atributu kimi hərəkət kateqoriyasının tədqiqinə koqnitiv yanaşma hərəkət feilləri ilə ümumiyyətlə feillər arasında olan incə səddi ayırd etməyə imkan verir. Təsadüfi deyil ki, materiyanın ayrılmaz əlaməti kimi «hərəkət» anlamı materiyanın özünün mövcudluq formalarını şərtləndirir. Ona görə də bu anlam məkan və zaman kimi digər anlayışlarla yanaşı, real aləmin əlamət və təzahürlərini, bütün əşya və hadisələrin daxili məzmununu semantik baxımdan fərqləndirici formada müəyyən edir.

Üçüncü paraqrafda polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin semantik-funksional xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Bu qeyri-qohum dillərdə hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi müqayisəli-koqnitiv təhlili aparılır.

Hərəkət feilləri leksik-semantik qrupunun əsas sememi kimi «двигаться» / «hərəkət etmək» sememi bu leksik-semantik qrupun inteqral əlamətidir və məhz onun ətrafında hazırkı leksik paradiqma formalaşır. Burada bizi sadəcə rus leksemi *двигаться* yox, təsvir metadilinin vahidi hesab edilən «двигаться» sememi maraqlandırır. Bununla əlaqədar onomasioloji təhlil «двигаться» sememeni Azərbaycan dilində *hərəkət etmək* sabit söz birləşməsi ilə bağlayır.

Azərbaycan dilində *irəli getmək, irəliləmək, artmaq, yüksəlmək* leksemlərə gəldikdə isə, onlar «двигаться» sememenin yox, *двигаться* rus lekseminin transpozisiyalarıdır. «Двигаться» *sememi*

⁸ Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1986. с. 429.

«находиться в движении, перемещаться, направляться» / «*hərəkətdə olmaq, yerdəyişmək, istiqamətlənmək*» definisiyasına bərabərdir»⁹.

Polyak dilində isə «двигаться» sememi öz ifadəsini *posuwać się* söz birləşməsində tapır («1. двигаться; продвигаться; 2. подвигаться; 3. *перен.* доходить (до какой-л. границы); 4. *уст.* продвигаться, получать повышение по службе; 5. *уст.* оступаться / «Большой русско-польский словарь»¹⁰ (БРПС). Burada enatiosemianın inkişaf etməsi faktı da ümumi semantik təkamülün məntiqinə müvafiq izah oluna bilər. *Się* formantı bu arada qayıdış bildirən ədat kimi çıxış edir və hərəkətin onun subyektinə dönməsini, qayıdışını bildirir. Bu formant istər ön mövqedə, istərsə də feildən sonra postpozisiyada işləyə bilər, lakin onun işlənmə mövqeyindən asılı olaraq, funksional əhəmiyyəti dəyişir. Əgər leksemənin tam ifadə edilməsi zəruriliyi kimi kateqorial əlamətindən çıxış etsək, *posuwać się* lekseməni biz gərək söz kimi yox, Azərbaycan dilində olduğu kimi, söz birləşməsi kimi qəbul edək: hər iki halda dil işarəsinin ayr-ayrılıqda ifadə olunması göz qabağındadır. Burada fərq ondadır ki, Azərbaycan dilində konfigurasiya qayıdış əlamətini özündə ehtiva etmir. *Hərəkət etmək* birləşməsi hərfi mənada «движение делать» ifadəsini bildirir. Struktur-semantik nöqtəyi nəzərdən *hərəkət etmək* söz birləşməsi ilə *posuwać się* birləşməsi arasında fərq ondan ibarətdir ki, polyak dilində konfigurasiya feil və qayıdış ifadə edən formantdan ibarətdir. Azərbaycan dilində isə «двигаться» sememini ifadə edən konfigurasiya ism və ayrılıqda müstəqil, tam məna kəsb edən köməkçi feildən ibarətdir.

Əsas hərəkət feillərinə həm «плыть» / «плавать» // *üzmək* sememini ifadə edən feillərini də aid edirlər. «Azərbaycanca-rusca lüğət»də¹¹ (ARL) *üzmək* feilinin semantik strukturu aşağıdakı kimi verilmişdir: «плавать», «заниматься плаванием», «передвигаться

⁹ Ожегов, С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. – Москва: Русский язык, – 1990. – с. 156.

¹⁰ Большой русско-польский словарь / А.Мирович, И.Дулевич, И.Грек-Пабис, [и др.] – Варшава: Wiedza Powszechna, т.1. – 2004. – 863 с.; – Варшава: Wiedza Powszechna, – 2004. т.1., – с. 244.

¹¹ Azərbaycanca-rusca lüğət: [4 cildə]. / – Bakı: Elm, – с.1 – 1986. – 576 s.

по воде или в воде на специальных плавающих сооружениях», «держаться на поверхности жидкости, не тонуть». Burada sememin əsas mənasından fərqli mənalara da qeyd etmək olar: а) «плавно, медленно передвигаться в воздухе» (ср.: *Başımızın üstündən buludlar cəmbə doğru üzürdü* / «Над нашими головами облака плыли на юг»); б) «только сов. в. *плыть* в течение какого-л. времени» (ср.: *Mən iki gün, iki gecə üzməli oldum* / «Мне пришлось проплыть два дня и две ночи (двое суток)»); в) *qan içində üzmək* / «плавать в луже крови»; *yağ-bal içində üzmək* / «как сыр в масле кататься (жить в достатке)»; *yaşillıq içində üzmək* / «утопать в зелени» (с. 4, s. 624). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində *yaşillıq içində üzmək* frazeologizmi mövcud deyil və *yaşillıq* lekseminin frazeologizmə heç bir aidiyyatı yoxdur. Əgər biz *içində üzmək* birləşməsinə frazeologizm hesab etmiş olsaq, burada *yaşillıq* leksemi özünün əsas mənasında işləndiyi üçün, frazeologizmin komponenti hesab edilə bilməz. Frazeologizmləşməyə ən kiçik belə işarə, eyham olmadığını biz həmin birləşmənin rus ekvivalentində daha aydın görə bilərik. Müq. et: *утонать в зелени*. Görünür, burada yalnız *içində üzmək* konfigurasiyası frazeologizm hesab edilə bilər, *yaşillıq* sözü isə bu frazeologizmin çevrəsidir. Eyni fikirləri *qan içində...* / *yağ-bal içində...* *üzmək* kimi konstruksiyalara da aid etmək olar.

Beləliklə, *üzmək* feili Azərbaycan dilində yaxınlıq hallarının ifadə olunmasına əsaslanan əşyavi-məntiqi assimetriyaya malik olmuş olur. Faktiki olaraq burada üç semem ayırd edilir: «suyun üzərində və ya dərinliyində hərəkət», «müəyyən istiqamətdə suyun üzərində və ya dərinliyində hərəkət», «üzərək müəyyən məsafəyə hərəkət etmək». Yerdə qalan digər mənalara bu sememlərin variantı kimi qəbul edilə bilərlər.

Polyak dilində «плыть» / «üzmək» sememi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq iki leksemlə ifadə olunur: *plynąć* / «плыть» (БРПС, с. 2, s. 75) и *plywać* / «плавать» (БРПС, с. 2, s. 67). *Płynąć* feilinin «Большой польско-русский словарь»¹² (БРПС) lüğətində semantik quruluşu

¹² Гессен, Д. Большой польско-русский словарь / Д.Гессен, Р.Стыпула; – Варшава: Wiedza Powszechna, – т.1. – 1998. – 656 с.; – Варшава: Wiedza Powszechna, – т.2. – 1998, – 844 с.

«течь, струиться»; «плыть», «нестись, доноситься (о звуках)»; «вытекать, следовать» kimi qeyd olunur (БПРС, с. 2, s. 54). Gördüyümüz kimi, «плыть» sememi *plynqé* feilinin əsas nominativ mənası deyil. O, «течь» («axmaq (suya aid)») feilinin mənasından törəmədir, deməli, ikinci dərəcəli xarakter daşıyır. Maraqlıdır ki, polyak dilində *plynqé* feili və *ślinka* sözündən ibarət olan frazeologizmi rus dilində həm də «бежать» / «qaçmaq», «лететь» / «uçmaq» feilləri ilə də vermək olar. *Plywać* feilinin БПРС lüğətində semantik quruluşu isə «плавать» feili və danışiq-məcəzi mənada işlənən «плавать (отвечать наугад)» («na egzaminie» / «плавать на экзамене» (hərfi mənada: «imtahanda uçmaq» – yəni təvəkküli, bəxtəbəxt, necə oldu cavab vermək)) kimi verilmişdir (БПРС, с. 2, s. 54).

Lüğət məqalələrinin müqayisəsi bizə imkan verir ki, *plywać* və *üzmək* feillərinin ekvivalent olmalarını iddia edək. ARL-ə xas olan təsvirin çox xırdalılığı, dağınıqlığı və mürəkkəbliyi *üzmək* feilinin heç də *plywać* feili ilə müqayisədə qəliz olmasına dəlalət etmir. *Üzmək* Azərbaycan feilinin əsas nominativ mənası öz əksini məhz *plywać* polyak feilinin semantik quruluşunda tapır. *Plynqé* polyak feili isə *üzmək* feili ilə yalnız qismən kəşişir. Bu feillərdən ibarət frazeoloji birləşmələrə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində *üzmək* feili ilə, ARL-də üç frazeologizm qeyd olunsada, yalnız bir frazeologizm mövcuddur. Polyak dilində *plywać* feili frazeologizmləşmədə iştirak etmir, *plynqé* feili isə yalnız iki frazeologizm yarada bilir ki, bunların da biri rus dilində *слонки текут* frazeologizminin variantı kimi qəbul edilə bilər. İkinci frazeologizm isə rus dilində «плыть по течению или против течения» / «axınla və ya axına qarşı üzmək» ifadəsi ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycan dilində isə bu frazeologizm «идти / двигаться» // «getmək» / «hərəkət etmək» sememi ilə olan ekvivalent birləşmələr müvafiqdir.

Beləliklə, istər polyak, istərsə də Azərbaycan dilində «плыть / плавать» («üzmək») sememi frazeoloji birləşmələrin yaranmasında fəal iştirak etmir ki, bu da koqnitiv baxımdan anlaşılandır: burada hərəkətin özünün «suda hərəkətə» nisbətən qeyri-təbii olması faktoru çıxış edir, yəni insan suda yaşamaq üçün yaranmamışdır. Dil kodunun assimetriyasına birbaşa təsir edən semantikanın antropomorf xarakterini qəbul edərək, bu məqamı da nəzərə almaq olar.

Digər misallara nəzər yetirək. Azərbaycan dilində vahid leksemlə (müq. et: *dalınca getmək*) öz ifadəsini tapmayan «следовать» sememi «Rusca-Azərbaycanca lüğət»də¹³ (RAL) yeddi substitutla işarə edilib ki, onlardan da yalnız üçündə biz məhz «следовать» sememini görə bilirik: «1. dalınca getmək, ardınca getmək, təqib etmək; 2. ardınca gəlmək, dalınca gəlmək; «За весной следует лето» / «Yazın ardınca yay gəlir»; 3. getmək, hərəkət etmək; «Поезд следует в Москву» / «Qatar Moskvaya gedir» (с. 3, s. 191). Burada ümumiyyətlə inteqral əlamət kimi «istiqlamət» semi çıxış edir.

Hətta əsas semem olan «идти» və «по которой» leksemi ilə (*getmək* feili ilə təmsil olunur) eyniləşdirilən üçüncü mənada da «istiqlamət» semi təqdim olunmuşdur. *Getmək* leksemi isə ümumi və mücərrəd xarakterə malik olduğu üçün istənilən hərəkəti ifadə etməyə qadirdir. Maraqlıdır ki, *dalınca* qoşması ilə olan əsas konfiqurasiyada ilk öncə *getmək* feilinin birləşmələri təqdim edilir (ARL, c. 2, s. 30).

Bu lüğət məqaləsində qeyd olunan frazeoloji vahidlər heç də təkrar nominasiya vahidləri təəssüratı yaratmırlar. Doğrudan da, əgər biz iki komponentdən ibarət olan *dalınca düşmək* birləşməsini götürsək, burada hər iki komponentin desamentizasiyaya uğramamasını, yəni öz ilkin denotatı ilə əlaqəsini üznməməsini asanlıqla görmüş olarıq. Bu konfiqurasiyada *dalınca* sözü yuxarıda qeyd olunan lüğət məqaləsində edilən təsvir və semantikləşməyə əsasən zərf funksiyasında çıxış edir. *Düşmək* sözü lüğət məqaləsində bu sözə aid qeyd olunan yalnız bir mənani reallaşdırır. Əgər bu sözün əsas nominativ mənası deyilsə, onda bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Qeyd olunanlar eyniliklə *bir-birinin dalınca* ifadəsinə də aiddir. Burada da frazeologizmləşməyə heç bir işarə yoxdur, çünki bütün komponentlər özlərinin əsas mənalarında çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrü illərində Bakıda görkəmli Azərbaycan dilşünası və leksikoqrafı M.T.Tağıyevin başçılıq etdiyi frazeoloji məktəb var idi (Bakı frazeologiya məktəbi). M.T.Tağıyevin və onun tələbələrinin öz əsərləri üçün frazeologiyanın

¹³ Rusca-Azərbaycanca lüğət: [3 cildə]. – Bakı: Maarif, c.1. – 1982. – 607 s.; – Bakı: Gənclik, c.3. – 1983. – 555 s.

özülü və onun çevrəsində kəsişən dil hadisələrinin ciddi ayırd edilməsi xarakterik idi.

Polyak dilində «следовать» sememi özünü *podqzać*, *isć*, *chodzić*, *jechać*, *plynać*, *lecieć* kimi leksemlərin ifadəsində tapır (БПРС, с. 2, s. 463).

Podqzać leksemi БПРС lüğətində «*podqzać* направляться, устремляться, спешить» kimi təsvir edilmişdir (БПРС, с. 2, s. 64). Maraqlıdır ki, polyak dilində «следовать» semimini ifadə edən hər üç rus ekvivalenti yalnız implisit (ifadə olunmamış) səviyyədə bu semi «за кем-то или за чем-то» / «kiminsə və ya nəyinsə dalınca» mənasında ifadə edirlər. Hətta «спешить» / «tələsmək» konsepti daxilində dalınca düşmə və ya təqib etmənin obyektə ehtiva olunmuşdur, yəni əgər təsləirsənsə, demək ki, harasa tələirsən (müq. et: *если спешить, то куда-то*). Beləliklə, hətta əgər polyak dilində *podqzać* feilinin ekvivalenti kimi БПРС lüğətində rus feili *следовать* göstərilərsə də, yenə də məhz «следовать» / *dalınca düşmək* sememi bu feilin əsas funksiyasını ifadə edir.

Plynać feili «следовать» rus feilinin ekvivalenti kimi verilsə də, tamamilə fərqli, rus feilinin əsas nominativ mənası ilə heç bir əlaqəsi olmayan məna kəsb edir. БПРС lüğətində *plynać* feilinin mənası aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: «*plynać* 1. течь. 2. плыть. 3. нестись. 4. проходить. 5. вытекать, следовать» (с. 2, s. 54). Beləliklə, burada biz yalnız beşinci mənada «следовать» / *dalınca düşmək* feilini görürük, o, «kiminsə dalınca» mənasında yox, «nəticə çıxarmaq» mənasında verilmişdir.

Lecieć feili «лететь» / «uçmaq» mənasını verir (БПРС, с. 1, s. 385) və «следовать» / *dalınca getmək* sememinə heç bir aidiyyatı yoxdur.

Jechać feili «ехать» / «getmək» mənasını verir (БПРС, с. 1, s. 289) və bunun da «следовать» / *dalınca getmək* sememi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Isć feilinə gəldikdə isə, bu söz «идти, шагать» / «yerimək, addımlamaq» mənasını (БПРС, с. 1, s. 281), *chodzić* isə – «ходить» / «getmək» mənasını verir (БПРС, с. 1, s. 102).

Deməli, БПРС lüğətində qeyd olunan məqalədə *isć*, *chodzić*, *jechać*, *plynać*, *lecieć* sözlərinin misal gətirilməsi yanlışdır, çünki

onlar «следовать» / *dalınca düşmək* sememini ifadə etmir. *Isć, chodzić* və *jechać* kimi sözlər ümumi mənə ifadə edirlər ki, bu da situativ olaraq məqsədi bildirir, yəni diqqəti hərəkət obyektinə situativ olaraq yönəldir. İnvariant səviyyəsində onlar son dərəcə məqsədi nəzərə almadan hərəkət ifadə edirlər. *Płynąć* və *lecieć* leksemlərinə gəldikdə isə, onlar xüsusi mənaya malikdirlər: onlar sadəcə hərəkəti yox, onun xüsusi, hərəkətin baş verdiyi mühtdən asılı olan növünü bildirirlər. Hərəkətin istiqaməti nöqtəyi-nəzərindən isə bu feillər özlərinin inavariant mənalarında istiqamətə münasibətdə indifferentdirlər (laqeyddirlər).

Beləliklə, «следовать» / *dalınca düşmək* sememi polyak dilində vahid bir leksemin, Azərbaycan dilində isə «feil + qoşma» və ya «zərf + feil» tipli söz birləşməsinin funksiyası daxilində ifadə olunur. «Следовать» / *dalınca düşmək* sememi polyak dilində yalnız *podążać* lekseminin funksiyasına aiddir və o eksplisit səviyyədə kiminsə və ya nəyinsə dalınca hərəkət etmək mənasını ifadə etmir. Lakin *podążać* feilinin mənasını ifadə etməyə xidmət edən bütün feillər öz semantik həcmində bu məzmunu malikdirlər. Hər iki dildə bu sememi ifadə edənlər sadə xarakter daşıyır, onların inkişaf etmiş semantik quruluşu mövcud deyil. Bundan başqa, bu dil işarələri frazeologizmləşmə prosesində də iştirak etmirlər. ARL-də təqdim edilən söz birləşmələri frazeoloji vahid hesab edilmir. «Следовать» / *dalınca düşmək* sememinin polyak və Azərbaycan dillərində bu cür aydın ifadə olunması «идти» / «getmək» kimi anlama müqayisədə hərəkətin özünün qeyri-tipik xarakteri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində «катиться» sememi əsas mənalarından savayı (*diyirlənmək* və *gillənmək*), həm də ikinci mənaya da malikdir ki, bu da daha çox semantikleşmə kimi görünür: *sürətlə getmək*. ARL-də *diyirlənmək* feilinin üç mənası – «кататься»; «катиться, вращаясь»; «скатываться», «скатиться» (с. 1, s. 109), *gillənmək* feilinin isə bir mənası – «кататься, катиться» («катясь, двинуться в каком-л. направлении») (с. 3, s. 226) qeydə alınıb. Bu lüğət məqaləsi bizim «hətta istiqamət məqsəd kimi dərk edilməsə də, hərəkət hər zaman istiqamətlənmişdir» fikrini təsdiq edir. Hərəkət bildirən semlərin nümayişi baxımından *Daş gilləndi* ifadəsi *Aşağı diyirlənmək* və ya *Çuxura diyirlənmək* ifadələrindən heç də

fərqlənmiş. Lakin *gillənmək* feilinə aid olan məqalədə istiqamətə işarə qeyd olunduğu halda, *diyirlənmək* feilində aid məqalədə bu işarəyə rast gəlinir.

Polyak dilində isə «diyirlənmək» sememi *toczyć się* və *stacząc się* leksemləri ilə ifadə olunur. Bu arada *toczyć się* feili БИРС lüğətində *катиться; мечь; вестись, идти; происходить* (с. 1, s. 462) kimi mənalarla qeyd alınmışdır. Gördüyümüz kimi, *toczyć się* feili yalnız bir mənada obyektiv olaraq hərəkət bildirir. İkinci mənada da obyektiv hərəkət nəzərdə tutulur, lakin bu mənə birinciyə nisbətən nominativ və törəmə xarakter daşıyır. Üçüncü mənə isə prosessual xarakter daşıyır.

Qeyd olunan lüğətdə *stacząc się* feili *скатываться; сваливаться; опускаться на дно; впадать в крайнюю нищету погружаться в разврат* (с. 2, s. 376) mənaları verir. Gördüyümüz kimi, bu feil daha sadə semantik quruluşa malikdir. Burada məhz «enmə» və «pisləşmə» semləri aktualdır. Deməli *stacząc się* feilinin substitutu kimi qeyd olunan *скатываться* və *сваливаться* (yuvərlənmə və düşmək) feilləri prinsip etibarilə məcazi mənada qəbul edilməlidir.

Beləliklə, «diyirlənmək» sememi hər iki dildə öz ifadəsini iki leksem daxilində tapır. Hər iki dildə mənalar hərəkətin və düşmənin semantikasına müvafiq sanki xüsusiləşirlər. Məcazi mənalar burada tamamilə mənənin əşyavi-məntiqi xarakteri ilə şərtləndirilir. İfadə edənin transpozisiyasını əsaslandıran assosiativ əlamət kimi «понижение» və ya «упадок» («enmə» və ya «düşmə») semlərini, yəni hərəkətin ümumi aktuallığı ilə bağlı olan sadəcə «diyirlənmək» yox, hərəkətin ifadəsində «ухудшение» («pisləşmə») faktorunun aktual olduğu «скатиться» («üzüəşəğı diyirlənmək») forması çıxış edir.

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, polyak və Azərbaycan dillərinin hərəkət feilləri sistemində mövcud olan fərqlər bəzən süni xarakter daşıyır, çünki onlar leksikoqrafik mənbələrdə təqdim olunmuşlar. Başqa sözlə desək, semantik quruluşlarda mövcud olan fərqlər haqqında biz yalnız leksikoqrafik təsvir əsasında danışa bilərik. Bu halda isə nəzərə almaq lazımdır ki, lüğətlər müəyyən ənənəyə söykənir ki, bu da bir çox hallarda nəinki ciddi elmi, həm də tarixi-mədəni xarakter daşıyır.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin qeyd olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapıb*¹⁴.

Nəticədə tədqiqat işində əldə olmuş ümumi müddəalara yekun vurulur. Qeyd olunur ki, müasir nəzəri dilçilik tərəfindən hərtərəfli və zəngin elmi aparatın yaradılmasına baxmayaraq, bu və ya digər anlayışların başa düşülməsində müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Bununla əlaqədar tədqiqat işində sistem və struktur (quruluş), eynilik və fərqlilik (müxtəliflik), dil kodunun assimetriyası (qeyri-bərabərliyi, irrasional olması) və məzmun və forma planlarının heterogenliyi (müxtəlif səviyyəyə malik olması), paradiqmatik münasibətlərin və sintaqmatik əlaqələrin dialektikası, dil sisteminin konfigurasiyaya malik olması və sistem xarakterli məhdudiyyətlər və s. bu kimi anlayışlar nəzərdən keçirilmişdir. Bu anlamların düzgün başa düşülməsinin mahiyyəti hazırkı tədqiqat işinin əsas nəzəri prinsiplərini müəyyən etmişdir. Polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin leksik-semantik qrup kimi müqayisəli təhlili prosesində qeyd olunan prinsip və müvafiq anlayışlar əsas kimi götürülmüşdür.

Nəzərə alsaq ki, «hərəkət» anlamının fəlsəfi-ontoloji mahiyyəti özünün təzahürü baxımından müxtəlifdir və mütləq müxtəlif formalarda mövcuddur, o zaman, onun dil müstəvisində reallaşdırılması və representasiyası (təqdim edilməsi) hərəkətin

¹⁴ Абдуллаева, С.Ф. Глаголы движения в польском и азербайджанском языках. Семема «ходить» // – Россия: Вестник ТГУ, – 2011. № 1, – с. 21-24; Сопоставительный анализ базовых глаголов движения «двигаться» и «идти» в польском и азербайджанском языках // – Баку: Бакинский славянский университет. Учёные записки (серия языка и литературы), – 2011. № 1. – с.156-163; К вопросу о сравнительно-сопоставительном анализе глагола «идти» в азербайджанском и польском языках // Материалы XXI республиканский научной конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку: – 2017, с. 168-170; Принципы разграничения глагола движения «лететь» в азербайджанском и польском языках на семном уровне // – Баку: Бакинский государственный университет. Язык и литература, – 2017. № 2, – с. 161-164; Семантико-ситуативное и комбинаторное разграничение глагола движения «бежать» в азербайджанском и польском языках // – Баку: Бакинский славянский университет. Тагиевские чтения, – 2017. № 1, – с. 130-135; Анализ глаголов движения «повернуть/поворачивать» на польском и азербайджанском языках в сопоставительно-когнитивном аспекте // Материалы XXI республиканский научной конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку: – 2019, с. 153-156.

fəlsəfi kateqoriya kimi əsas forma və istiqamətlərinin fərqləndirilməsi ilə əlaqəlidir. Fəlsəfi mahiyyət kimi «hərəkət» anlamı bizi əhatə edən real aləmdə baş verən dəyişikliklərin bütün forma və tiplərini və onların qarşılıqlı əlaqələrini əhatə edən prosessual fenomen hesab edilə bilər ki, onun dil müstəvisində təcəssüm edilməsi daha çox məhz mahiyyətində feili sözün atributu kimi çıxış edən və «hərəkət» anlamı olan feilin üzərinə düşür.

Tədqiqat göstərdi ki, polyak və Azərbaycan dillərində feillər müəyyən qapalı sistem təşkil edir. Bu sistemin qapalılığı həmin semantik mühitin denotativ əsası ilə müəyyən edilir. Buna baxmayaraq, bir tərəfdən, dil kodunun assimetriyası, digər tərəfdən isə, törəmə sözlərin yaratma imkanı «hərəkət» anlamının sahəsini genişləndirir. Polyak və Azərbaycan dillərinin hərəkət feillərinin leksik-semantik təhlili göstərdi ki, bir çox hallarda müqayisə edilən ləksəmlər üst-üstə düşür. Fərqlər həm ümumiyyətlə dil kodunun heterogenliyi (müxtəlif təbiətli olması), həm də ayrı-ayrı hallarda dünyanın milli dil mənzərəsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Mahiyyətcə ən mühüm fərqlər həm də qarşılaşdırılmış dillərin qrammatik quruluşundakı fərqlərlə də izah olunur.

Bundan başqa, tədqiqat işi mövcud leksikoqrafik əsərlərin Azərbaycanca-rusca və Polyakca-rusca lüğətlərində hərəkət feillərinin təsvirinə təsir etməsini də aşkar etdi. Polyakca-rusca lüğət üçün mənalıların integrasiyası (birləşməsi) xasdır, Azərbaycanca-rusca lüğət üçün isə sözün semantik quruluşunun həddindən artıq təfəssilatı ilə göstərilməsi daha önəmlidir. Bu məqam polyak və Azərbaycan dillərində hərəkət feillərinin mənalılarının dərk edilməsində öz izini qoymuş olur, çünki həm oxucunu, həm də tədqiqatçını bu cür yönəldir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Предметно-логические связи денотата и характер их отражения в семантической структуре глаголов движения // – Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2010. № 3, – с. 75-78.
2. Глаголы движения. Системность и метафорика в азербайджанском языке // – Баку: Азербайджанский университет языков. Научные вести, – 2010. № 2, – с.154-158.

3. Глаголы движения в польском и азербайджанском языках. Семема «ходить» // – Россия: Вестник ТГУ, – 2011. № 1, – с. 21-24.
4. Сопоставительный анализ базовых глаголов движения «двигаться» и «идти» в польском и азербайджанском языках // – Баку: Бакинский славянский университет. Учёные записки (серия языка и литературы), – 2011. № 1. – с.156-163.
5. Семантическая структура глаголов движения в азербайджанском и польском языках и их лексикографическое описание // – Познань: Poznanskiye Studia Polonistyczne, – 2016. – s. 12-19.
6. Глаголы движения в азербайджанском и польском языках (на примере глаголов *hərəkət etmək* и *posuwac się*) // Материалы VIII международной научной конференции «Актуальные проблемы азербайджановедения», – Баку: – 2017, с. 21-23.
7. К вопросу о сравнительно-сопоставительном анализе глагола «идти» в азербайджанском и польском языках // Материалы XXI республиканский научной конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку: – 2017, с. 168-170.
8. Принципы разграничения глагола движения «лететь» в азербайджанском и польском языках на семном уровне // – Баку: Бакинский государственный университет. Язык и литература, – 2017. № 2, – с. 161-164
9. Семантико-ситуативное и комбинаторное разграничение глагола движения «бежать» в азербайджанском и польском языках // – Баку: Бакинский славянский университет. Тагиевские чтения, – 2017. № 1, – с. 130-135.
10. Анализ глаголов движения «повернуть/поворачивать» на польском и азербайджанском языках в сопоставительно-когнитивном аспекте // Материалы XXI республиканский научной конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку: – 2019, с. 153-156.
11. Глаголы движения польского и азербайджанского языков в сопоставительно-когнитивном аспекте // – Москва: Инновационные подходы в современной науке, – 2021. № 4. – с. 55-58.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 iyun 2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 2.13/1 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 may 2024-cü ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.03.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 41169 işarə

Tiraj: 30